

УДК 81'06-81'26-81'373

Веремчук О. А.

## СПЕЦИФІКА ПРЕДСТАВЛЕННЯ СТИЛІСТИЧНО ТРАНСПОНОВАНИХ ТЕРМІНООДИНИЦЬ ІЗ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЮ ПОЗНАЧКОЮ СПЕЦ. В СУЧАСНІЙ КОДИФІКАЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ

*У статті на матеріалі загальномовних словників української мови ХХ – початку ХХІ століття осмислено проблему неадекватної фіксації у кодифікаційних працях реального семантико-стилістичного потенціалу термінолексем із позначкою спец.*

**Ключові слова:** стилістична транспозиція, термін, мікрозначення, переносне значення, пряме значення.

*В статті на матеріалі общеязыковых словарей украинского языка ХХ – начала ХХІ столетия осмыслена проблема неадекватной фиксации в кодификационных трудах реального семантико-стилистического потенциала терминологем с отметкой спец.*

**Ключевые слова:** стилистическая транспозиция, термин, микрозначение, переносный смысл, прямой смысл.

*The author comprehends the problem of inadequate prethentation of real semantic and stylistic potencial of technical terms with lexicographical mark “спец.” in codification works on the material of Ukrainian explanatory dictionaries of ХХ – beginning of the ХХІ centuries.*

**Key words:** stylistic transposition, term, stylistic transposit, micromeaning, figurative meaning, direct meaning, semantic structure.

Потужним джерелом регламентації та поширення мовних норм зокрема і підвищення культури мови загалом є кодифікаційна практика. Потреба періодичної ревізії словникових ресурсів для удосконалення наявної в них інформації зумовлена природними

трансформаціями в системі мови. Динаміку поступальних змін лексико-семантичного рівня мовної системи окреслюють процеси перерозподілу лексичних одиниць. На сучасному етапі один із найбільш активних міграційних процесів – це стилістична транспозиція термінологічних одиниць. Окремі аспекти названого процесу вже були предметом наукового пошуку українських та зарубіжних учених (Г. Мацюк, Н. Непийвода, Л. Струганець та ін.), однак актуальність обраної теми визначається тим, що дослідження специфіки представлення стилістично транспонованих терміноодиниць із лексикографічною ремаркою *спец.* у сучасній кодифікаційній практиці присутне в ракурсі удосконалення основних параметрів лексикографічної інтерпретації лексики з позицій сучасності, зокрема дасть змогу внормувати систему лексикографічних позначок для адекватного відображення стилістичного статусу лексичних одиниць. **Мета** розвідки – висвітлення специфіки репрезентації стилістично транспонованих терміноодиниць із лексикографічною позначкою *спец.* у сучасній кодифікаційній практиці. **Завдання:** представити лексеми із лексикографічним маркуванням *спец.*, що зазнали стилістичної транспозиції, та з'ясувати адекватність їхньої фіксації у словниках української мови.

На основі безпосереднього спостереження за мовою конкретних індивідуумів-представників різної статі, віку, професій, за функціонуванням мови у ЗМІ констатуємо факт, що наявна невідповідність між кодифікацією стилістичного статусу і реальним стилістичним забарвленням терміноодиниць із лексикографічною позначкою *спец.* Проведене дослідження кодифікаційних джерел української мови (РУС-48, РУС-79, СУМ, ВТС-2004 (зняття термінологічної ремарки в лексикографічній праці вважаємо констатацією факту переходу терміна до загальномовного вжитку) для виявлення особливостей переходу терміноодиниць із маркуванням *спец.* до загальноживаного лексичного фонду дало змогу встановити сукупність лексем, що зафіксовані в кодифікаційній практиці із термінологічним статусом, тоді як реальне їхнє функціонування в лінгвосоціумі, за нашими спостереженнями, свідчить про нетермінологічні стилістичні параметри.

Розглянемо кодифікаційні проблеми, що стосуються лексичних одиниць, які в лексикографічних працях марковані позначкою *спец.* Лексеми цієї групи репрезентують одночасно кілька терміносфер.

Активно мігрують до загальноновживаного фонду слова, що називають різноманітні процеси: *аккумуляція, теплорегуляція, активація*. Мовці розуміють семантику термінів на позначення понять із різних сфер та проводять аналогії, асоціюють терміни із терміносистемами, що їх постачають до загального вжитку. Наприклад, слова *холестерин, теплообмін, кругообіг, трансплантант* пов’язують із галуззями медицини та анатомії; терміни *консистенція, турбулентність* асоціюють зі сферою фізики і техніки; лексему *мажоритарний* розуміють як політичне поняття тощо. У повсякденному спілкуванні активно вживають слова *муляж, бобіна, гранула, страз, норматив, досє, частотність* та ін.

Потребують зняття обмежувальної позначки *спец.* також ті лексеми, семантична структура яких репрезентує **два** і більше лексико-семантичні варіанти (ЛСВ). Частотною є така модель двозначної структури потенційно транспонованих слів, у якій один ЛСВ називає прилад або знаряддя дії, а другий позначає результат дії або засіб, який використовують під час її виконання. Наприклад, слово *клеймо “спец.* 1. Особливий знак, помітка на виробі, товарі, що вказує на сорт виробу, назву підприємства, яке виготовило товар і т. ін. 2. Знаряддя, якими ставлять цей знак” [СУМ, IV, с. 178] представляє модель “результат дії – знаряддя дії”. Лексема *очисник “спец.* Пристрій, механізм для очищення чого-небудь. 2. Речовина, яку використовують для очищення чого-небудь” [СУМ, V, с. 831] ілюструє модель “прилад – засіб дії”. Обидві лексичні одиниці потребують подання реальних стилістичних характеристик у кодифікаційних приписах української мови.

Виявлено лексичні одиниці, семантична структура яких демонструє наявність **двох ЛСВ, що позначають реалії різних терміносистем**. Уважаємо, що відбулася стилістична транспозиція якщо не обох ЛСВ, то принаймні одного. Наприклад, лексема *мембрана “спец.* 1. Гнучка перетинка, що розділяє дві порожнини з різним тиском або відокремлює замкнену порожнину від простору; застосовується у пристроях для вимірювання тиску, телефонах і т. ін. 2. Тонка, гнучка перетинка, плівка, що відділяє одне від одного шари клітин, порожнини, м’язові тканини” [СУМ, V, с. 671] об’єднує один ЛСВ, що позначає реалію з галузі техніки, та друге значення, яке називає поняття зі сфери анатомії. Насправді ж два ЛСВ мають нетермінологічні стилістичні параметри. Слово *трансплантація “спец.* 1.

Пересаджування частини рослини на інше місце цієї ж рослини або на іншу рослину; прищеплення. 2. Пересаджування та приживлення органів або окремих ділянок тканини живого організму” [СУМ, X, с. 231] демонструє стилістичну транспозицію ЛСВ зі сфери медицини, що підтверджене значною актуальністю цього значення в сучасному лінгвосоціумі.

Переходять до загальноновживаного словникового складу лексичні одиниці, семантична структура яких складається із **трьох** значень. Так, лексема *міграція* “*спец.* 1. Переселення народів у межах країни або з однієї країни в іншу. 2. Пересування тваринних організмів з однієї місцевості в іншу у зв’язку із змінами умов життя або з проходженням циклу розвитку. 3. Переміщення, перерозподіл яких-небудь елементів” [СУМ, IV, с. 274] називає поняття зі сфери етнології та біології (1 і 2 ЛСВ), а третє значення утворене шляхом узагальнення сем “приміщення”, “пересування” перших двох ЛСВ. Варто кодифікувати транспозицію всіх трьох значень. На основі аналізу словників виявлено лексеми із трьома ЛСВ, серед яких лише один ЛСВ засвідчує необхідність зняття позначки *спец.* Наприклад, слово *таксація* “*спец.* 1. Визначення такси, розцінок на що-небудь. 2. Матеріальна оцінка лісу (визначення запасу та якостей деревини, приросту, об’єму лісоматеріалів і т. ін.). 3. Визначення кількості та якості чогось” [СУМ, IX, с. 24] є найбільш відомим завдяки третьому значенню, тому саме цей ЛСВ потребує зняття функціонального обмеження. Спостереження за семантико-стилістичними характеристиками лексеми *дочірній* “1. Прикм. до дочка. 2. *спец.* Утворений відділенням від чого-небудь” [СУМ, II, с. 400] дає підстави стверджувати, що потрібно зняти обмежувальну ремарку *спец.* біля другого значення через його активне функціонування.

Лексичні одиниці, марковані позначкою *спец.*, виявляють високу продуктивність у **творенні похідних МК**. Як правило, більшість лексем репрезентують такий тип МК, який дещо конкретизує семантику первинного значення. Наприклад, слово *цедра* “*спец.* Зовнішній, забарвлений шар плодів цитрусових (апельсинів, лимонів і т. ін.)...; // Подрібнена висушена апельсинова й лимонна кірка, яка вживається як прянощі” [СУМ, X, с. 192] уточнює семантику первинного ЛСВ у контексті вживання – використання у сфері кулінарії. Аналогічно представлена семантична структура слова *корекція* “*спец.* виправлення чого-небудь...; // виправлення зору за допомо-

гою окулярів” [СУМ, IV, с. 287]: похідне МК конкретизує загальний первинний ЛСВ з огляду на сферу використання. Загальнозрозумілість первинного значення та похідного МК обох лексем для мовців детермінує потребу зняття обмежувальних позначок у словниках. Однак не завжди похідне МК, як і первинне, мігрує до загальноживаного лексичного фонду. Так, у слові *термальний* “*спец.* Те саме, що тепловий...; // Пов’язаний з теплом вулканічних надр” [СУМ, X, с. 87] первинний ЛСВ засвідчує переорієнтований стилістичний статус на сучасному етапі, а похідне МК функціонує у спеціальній сфері знань. Є випадки вживання в щоденному спілкуванні лише похідного МК, водночас семантика первинного значення залишається для мовців незрозумілою. Таку ситуацію поширення в загальному вжитку спеціальних лексем ілюструє *дисковод* “*спец.* Контролер зовнішніх запам’ятовуючих пристроїв. // Пристрій, управління введення-виведення інформації для записування-зчитування на магнітні диски” [ВТС-2004, с. 223]. Загальнозрозумілість семантики ЛСВ зумовлює потребу зняття біля нього обмежувальної позначки *спец.*

Потребують перегляду щодо доцільності маркування позначкою *спец.* лексичні одиниці, семантична структура яких об’єднує, крім **МК одного із значень, ще один ЛСВ, що походить з іншої терміносистеми**. Наприклад, сьогодні загальновідомими є такі ЛСВ та МК слова *тонізувати* “*спец.* 1. Поліпшувати функціональний стан органів, тканин і т. ін. живого організму...; // *перен.* Підвищувати життєвий тонус, підбадьорювати” [СУМ, X, с. 187], а друге значення “*спец.* 2. Робити тонічним, наближати до тонічного (вірш)” [СУМ, X, с. 187] залишається активним лише в межах своєї терміносистеми. Аналогічно функціонують значення слова *калька* “1. *спец.* Прозорий папір або тонка тканина, що накладається на креслення чи малюнок для точного копіювання...; // Копія креслення, малюнка на тонкому папері. 2. *лінгв.* Слово або вислів, утворене способом калькування” [СУМ, IV, с. 80]. Мовці (представники середнього і літнього віку) оперують саме першим ЛСВ у повсякденному спілкуванні, що є підставою для маніфестації нетермінологічних характеристик у кодифікаційних працях.

Певні лексичні одиниці репрезентують таку еволюцію семантики, під час якої одне значення **утворює МК для конкретизації та прямий ЛСВ, що з’являється шляхом метафоризації**. Наприклад, усі значення лексеми *генерація* “*спец.* 1. Сукупність людей одного

роду, рослин і тварин одного виду і роду та мінералів одного походження; покоління...; // *перен.* Сукупність людей одного віку, пов'язаних спільними інтересами і спільною діяльністю. 2. Виникнення, відтворення” [СУМ, II, с. 50] потребують зняття маркування в кодифікаційних працях.

Окремі слова демонструють дещо непослідовну історію фіксації у словниках української мови. Зокрема, слово *тиражувати* змінює свій стилістичний статус на межі РУС-48 / СУМ. СУМ подає лексему, семантична структура якої складається із двох ЛСВ та одного МК: “1. Встановлювати тираж книжки, журналу, газети тощо...; // Планувати випуск продукції певного зразка на виробництві. 2. Робити потрібну кількість копій кінострічки, платівки тощо” [СУМ, IX, с. 119]. Сучасний словник ВТС-2004 маркує цю лексику позначкою *спец.* і подає нове значення та похідне переносне МК, утворене у результаті метафоричного переосмислення: “3. Випускати встановленим тиражем. // *перен.* Множити, розповсюджувати” [ВТС-2004, с. 1246].

Під час аналізу виявлено лексеми, що виокремили **переносні ЛСВ**, однак у словнику зберігають спеціальне маркування. Слово *габарит* “1. *спец.* Граничний зовнішній обрис якого-небудь предмета (машини, споруди і т. ін.), // Розмір чого-небудь. 2. *перен., ірон.* Про комплекцію людини” [ВТС-2004, с. 169] утворює переносне значення шляхом метафоричного переосмислення семи “обрис” первинного ЛСВ. Обидва значення потребують перегляду відображення їхніх стилістичних характеристик з огляду на загальнозрозумілість для мовців. Лексема *інгредієнт* “1. *спец.* Складова частина якої-небудь складної сполуки або суміші; складник” [СУМ, IV, с. 25] на основі перенесення комплексу сем “складова частина” із первинного в похідний розвинула переносний ЛСВ “2. *перен., книжн.* Складова частина чого-небудь” [СУМ, IV, с. 25]. Еволюцію від конкретного до абстрактного значення демонструє слово *глушитель* “1. *спец.* Пристрій, що зменшує силу звуку, шуму двигуна та ін. 2. *перен., зневажл.* Той, хто перешкоджає розвиткові, вияву чого-небудь” [СУМ, II, с. 90]. Переносний ЛСВ сформувався в результаті узагальнення семантики первинного значення. Окремі лексичні одиниці розширюють двозначну семантичну структуру похідним переносним ЛСВ. Наприклад, слово *цементувати* “*спец.* 1. Піддавати цементації. 2. Покривати, скріплювати цементом та іншими речовинами. 3. *перен.* Добиватися єдності;

згуртовувати, зміцнювати кого-, що-небудь” [СУМ, XI, с. 195] утворює переносне значення на основі відомостей про особливості дії, що позначається лексемою *цементувати*. З цього можемо зробити висновок про змінений стилістичний статус першого та другого ЛСВ аналізованої лексеми. Опрацьовано лексичні одиниці, особливості функціонування яких свідчать про трансформовані стилістичні параметри лише одного значення, що марковане словниками *спец.*, та його похідного переносного ЛСВ, а решта значень реально є вузько-спеціальними. Це ілюструє лексема *конденсація* “1. *спец.* Згущення, ущільнення, нагромадження чого-небудь. 2. *перен.* Про стиснення думки, викладу тощо. 3. *спец.* Перетворення пари або газу на рідину” [СУМ, IV, с. 258]. Поява переносного ЛСВ, зазвичай, є підтвердженням стилістичної транспозиції первинного термінологічного значення. Однак аналіз слова *нівелювати* “1. *спец.* За допомогою спеціального інструмента визначати висоту різних точок земної поверхні. 2. Вирівнювати поверхню чого-небудь. 3. *перен.* Усувати, ліквідувати відмінності між ким-, чим-небудь” [СУМ, V, с. 418] свідчить про високу актуальність у суспільній комунікації похідного переносного ЛСВ при абсолютному незнанні первинного значення. Варто зауважити, що такі випадки розвитку семантики лексем та їхнього функціонування в лінгвосоціумі – це швидше винятки.

Зберігають маркування позначкою *спец.* у всіх проаналізованих словниках лексеми, що на основі спеціального ЛСВ утворили **прямий**. Наприклад, слово *калібр* “1. *спец.* Діаметр каналу дула вогнепальної зброї...; // Діаметр кулі, снаряда тощо. 2. *техн.* Точний, визначений розмір яких-небудь предметів виробництва. 3. *техн.* Вимірювальний прилад для перевірки розмірів, форми та взаємного розташування частин виробів. 4. *жарт.* Розмір, форма або зразок чого-небудь” [СУМ, IV, с. 77] потребує зняття ремарки *спец.* біля першого значення на підставі загальнозрозумілості в соціумі. У діапазоні СУМ / ВТС-2004 на основі спеціальної лексеми *централізація* “1. Дія за знач. централізувати. 2. Керування чим-небудь з єдиного центру” [СУМ, XI, с. 198] з’являється прямий ЛСВ “3. Зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ” [ВТС-2004, с. 1360]. Констатуємо нетермінологічний статус первинної спеціальної лексеми. Аналогічно еволюціонує слово *комунікація* “1. *спец.* Шляхи сполучення, лінії зв’язку тощо. 2. *лінгв.* Те саме, що спілкування; зв’язок” [СУМ, IV, с. 254]. На межі СУМ / ВТС-2004

з'являється пряме значення “2. Обмін інформацією” [ВТС-2004, с. 444]. Варто закріпити у словниках реальні стилістичні параметри усіх трьох ЛСВ цієї лексеми з огляду на активне функціонування у мовному середовищі на сучасному етапі.

Особливості функціонування окремих спеціальних термінів засвідчують наявність новоутворених, ще **не кодифікованих ЛСВ**. Так, лексема *дегустація* (РУС-48\*) стала загальновідомою на межі РУС-48 / СУМ: “Визначення на смак якості якого-небудь продукту (вина, чаю і т. ін.) при його виготовленні” [СУМ, II, с. 230]. Сьогодні цим словом часто послуговуються для називання “масових заходів, під час яких відбувається визначення смакових якостей певних продуктів для реклами, підвищення попиту та покращення збуту”. Зазвичай таке значення пов'язують зі сферою економіки та бізнесу. Лексична одиниця *наповнювач* “*спец.* Речовина, яку додають для поліпшення її технічних властивостей” [СУМ, V, с. 154] кваліфікована в усіх опрацьованих словниках як термінологічна. Потребує кодифікації часто використовуваний неосемант “Взагалі речовина, яку додають до іншої для зміни її якості”. Окремі проаналізовані лексеми входять до складу стійких висловлень. Наприклад, слово *кондиція* “1. *спец.* Якість, норма, яким повинен відповідати товар, матеріал і т. ін.” [СУМ, IV, с. 259], одне із значень якого марковане позначкою *спец.* у всіх опрацьованих словниках, залучено до фразеологізму “дійти до кондиції”, що означає “набути потрібного, остаточного стану чи вигляду”. Варто додати, що цей ЛСВ неправомірно регламентований словниками як термін та потребує зняття обмежувальної ре-марки.

Аналіз спеціальної лексики за словниковими працями дає підстави стверджувати про невисоку частотність внесення у кодифікаційні реєстри непоширених у процесі суспільної комунікації лексем без обмежувальних позначок. Однак виявлено неадекватну фіксацію слів на позначення певних процесів (*бракераж*), понять (*експлікація*), реалій (*ламбрекен*).

Поступ в усіх сферах сучасного соціуму детермінує різноманітні трансформаційні процеси в мовному просторі. Одним зі значущих позамовних чинників лінгвальних змін була і залишається трагедія на Чорнобильській АЕС. Десятиліття, що віддаляють теперішній час від тієї події, не зменшують її актуальності в суспільстві. Мовна система, реагуючи на посилену увагу соціуму до проблем атомної



енергетики, не лише продукує певну сукупність нових слів для номінування реалій цієї сфери, але й поширює значну кількість термінологічних одиниць окресленої галузі або галузей, що пов’язані з нею, поза межами вузькоспеціальних терміносистем. Переходять до загального вжитку лексеми, що називають певні прилади або технічні засоби, які використовують для визначення рівня радіації чи для захисту від неї. Наприклад, слово *респіратор* “*спец.* Прилад для індивідуального захисту органів дихання від пилу, отруйних випаровувань, газів і т. ін.” [СУМ, VIII, с. 513] вже давно стало загальнозрозумілим для більшості мовців, однак усі проаналізовані словники кваліфікують його як вузькоспеціальне. Іноді мігрує до загальноповживаного словникового складу лише один ЛСВ термінолексеми. Так, третє значення слова *дозиметр* “1. *спец.* Те, що дозатор. 2. *спец.* Апарат для обмеження часу дії на живий організм теплового, світлового, ультрафіолетового, рентгенівського проміння, а також електричного струму або електромагнітних хвиль. 3. *спец.* Прилад для вимірювання дози радіації, яку одержує людина, перебуваючи в зараженій місцевості або працюючи з радіоактивними речовинами” [СУМ, II, с. 348] через ЗМІ набуло значного поширення. Тому цей ЛСВ потребує зняття обмежувальної ремарки у словниках. Розшили сферу функціонування лексичні одиниці, що в свідомості мовців пов’язані з дією радіації. Стилістичні характеристики слів *токсичний* “*спец.* Який є токсином; отруйним...; // Зумовлений діянням токсину” [СУМ, X, с. 178], *токсичність* “*спец.* Властивість за знач. токсичність” [СУМ, X, с. 178] потребують адекватної фіксації в лексикографічних працях. Значення слова *мутант* “*спец.* Різновид організму, що виник унаслідок мутації” [СУМ, IV, с. 831] реалізується у мові як “вид організму, що виник у результаті дії радіації”. Синонімами цього слова часто є лексичні одиниці *неприродний, ненормальний*. Корені саме такого розуміння цієї лексеми варто пов’язувати із першим ЛСВ транспозита *мутація* “*спец.* 1. Раптова зміна спадкових ознак і властивостей організму. 2. Раптова (стрибокподібна) зміна чого-небудь. 3. Зміна голосу в підлітків, що настає в період статевого дозрівання” [СУМ, IV, с. 822]. На сучасному етапі варто констатувати нетермінологічні параметри принаймні першого і другого значень цієї лексичної одиниці.

Отже, сформований корпус лексичних одиниць із неадекватно зафіксованими стилістичними параметрами уможливорює перевірку

гіпотези про наявність дистанції між кодифікованим стилістичним статусом та реальними стилістичними характеристиками термінів шляхом спеціального дослідження, в основі якого – відпрацювання механізму визначення співвідношення кодифікації та реалізації термінологічних одиниць для адекватного і своєчасного закріплення нового статусу лексем у лексикографічних працях, що постає як одна із найбільш актуальних проблем культури мови.

### Література:

1. Мацюк Г. П. Роль терминологии в обогащении значений общепотребительной лексики украинского языка : дисс. ... канд. филол. наук : 10. 02. 02 / Мацюк Г. П. – Львов, 1986. – 192 с.

2. Непийвода Н. Детермінологізація як результат взаємодії загальнолітературної та термінологічної лексики : дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 02 / Н. Непийвода. – К., 1983. – 167 с.

3. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Любов Василівна Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.

### Лексикографічні джерела:

1. **ВТС-2004** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.

2. **РУС-48** – Російсько-український словник / [гол. ред. М. Калинович]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1955 видання Словника 1948 року, випр. і доп. – 804 с.

3. **РУС-79** – Російсько-український словник / [уклад. : Д. Ганич, І. Олійник]. – К. : Радянська школа, 1979. – 1012 с.

4. **СУМ** – Словник української мови / [І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – Т. 1–11. – К. : Наукова думка, 1970–1980.